

Az elmúlt egy-két évben megnyílt szovjet archívumokból páratlanul izgalmas anyagok — és korfestő dokumentumok kerülnek elő.

Mihail Bulgakov a *Turbin család napjai* sokat vitatott bemutatója után, 1932-ben elfogadta a filmgyár szerződését forgatókönyvek stilizálására, írására. Ez az írók számára egyébként lélekölő munka, Bulgakovnak úgy tűnt, menedék lesz. Reményei azonban nem váltak be. Mindjárt első munkája, Gogol *Holt lelkek* című regényéből készült forgatókönyve megbukott a hivatal akadékoskodásán. Elsősorban azért, mert rövid életű filmírói munkássága szerencsétlenül egybeesett a kultúra elleni általános és erőteljes támadásokkal. A *Holt lelkek* átdolgozása idején jelent meg a Pravda 1934. januári számában az a Sosztakovics elleni kirohanás, amelyet mindenki intő jelnek tekintett (e cikk jelentőségéről és hatásáról írt többek között Sinkó Ervin is a naplójában).

Az alábbi összeállítás az Iszkussztvo Kino forrásközleményéből és Marieta Csudakova Bulgakov-életrajzából készült.

Egy film regénye

Bulgakov és a Holt lelkek

„1932. május 9-én Bulgakov szerződést kötött a filmgyárral, amelynek értelmében dialógusokat kell átdolgoznia a *Halászkok felkelése* című hangosfilmhez. Május 18-án leadta az első rész forgatókönyvét.

Részlet az írásból:

„K A T O N A. Széplány! Tetszik a szemed! Mennyit akarsz?

M A R I J A. Milyen kár, hogy nekem nem tetszik a te szemed. Látom benne, hogy nincs pénzed.

M A R I J A. Révkalauz! Ne vess meg, engem már kapitányok is szerettek. Nem hiszed?

G U L L. Szép ez a kendő.

M A R I J A. Na és én? Nézz csak meg... Nem bánod meg.

L E L K É S Z. Bocssáson meg, de nem tudom felfogni, hogyan ígérhett olyasmit, amit nem lehet betartani?

B R E D E L. Ej, drága lelkész úr. Annyi mindent ígértünk... Példának okáért maga is azt ígéri nekik, hogy a mennysországba kerülnek...”

Az efféle munkát napszámos-munkaként könyvelték el az írók. Akkoriban sokan foglalkoztak ilyesmivel — Babel is, Sklovszkij is.

Ugyanebben az évben kap Bulgakov egy szolidabb ajánlatot is. „A filmgyár megrendel tőle egy vígjátéki forgatókönyvet...”

Jermolinszkij elmesélte, hogy egy kezdő forgatókönyvíró bevitte neki egy művét, hogy nézze meg. A címe: „A kulák-tehetetlenség jajveszékése”...

1933. november 5.
Bulgakova naplójából

A *Kino* című újság 1934. április 4-i számából.

Gogol *Holt lelkek* című regényéből írandó forgatókönyvre kötött szerződést a Moszkvai Filmkombinát Bulgakovval, az íróval. A forgatókönyv az 1935. évi tervben fog megvalósulni Pirjev rendezésében, amint a rendező befejezi soron lévő, szovjet témájú filmjét. (...)

„Azt hittem, hogy lekerül a vállamról a színdarab gondja, és hozzáfogok a *Holt lelkek*hez, amit a filmeseknek csinálók. Csakhogy a kérdés most kissé bonyolult.

Borzalmasan érzem magam, már ami az egészségemet illeti. Végleg elfáradtam. (...)

Beadtam a kérelmemet, hogy engedélyezzék augusztus—szeptemberben külföldi utazásomat. Már régen álmodozom erről.

Földközi-tengeri hullámok és párizsi múzeumok, csendes hotel, sehol egy ismerős, Molière szökökútja, és a kávéház, egyszóval, csupán az a lehetőség, hogy mindezt láthatom. (...)

Láttam egy irodalmárt, aki járt külföldön. A fején svájcisapka volt,

Bulgakov 1926-ban,
a Turbin család bemutatóján

kicsi farkincával. Nem hozott semmi egyebet ezen a farkincán kívül! Az a benyomásom, mintha aludt volna két hónapig, aztán megvette azt a svájcisapkát és hazajött. Se egy sor, se egy mondat, se egy gondolat! (...)

Ó, Pável, hogy micsoda leveleket fogok neked írni! Aztán megjövök ősszel, megölelek, de olyan farkincát nem veszek magamnak. Sem térdig-érő rövidnadrágot. Sem kockás zoknit...”

1934. április 28.
Bulgakov levele barátjához, Popovhoz

Tegnap este itt volt Pirjev és Vájszfeld a *Holt lelkek* ügyében. Mihail Afanaszjevics megírta a bevezetőt.

Pirjev: Mihail Afanaszjevics, kijöhetne a filmgyárba, megnézhetné, milyen...

M. A.: Nagyon zajos az nekem, fáradt vagyok, beteg. Inkább küldjenek el Nizzába.

1934. május 11.
Bulgakova naplójából

Május 10-én megvitatták Pirjevvel a bevezetőt, május 17-én pedig Bulgakov megírta a „*Kiegészítést*” a bevezetőhöz.

(Marietta Csudakova megjegyzése)

Bulgakov kiegészítése a *Csicsikov kalandjai avagy a Holt lelkek* című forgatókönyve bevezetéséhez. (Nyikolaj Gogol regénye nyomán.)

Egy étterem különtermében Csicsikov vendégül látja a gyámtanács egyik csinovnyikját. Csicsikov valaki másnak a tönkrement birtokát akarja elzálogosítani. Pétervári típusú étterem, ragyogó gárdatisztek és urak sziluettjei. Csicsikov feladata kényes. A tönkrement birtokról már sok paraszt meghalt. A baksis-szedő csinovnyik azt mondja, hogy ezt könnyű elintézni, ha a halott parasztokat még nem törölték a nyilvántartásból. Csicsikovnak nagyszerű bűn-ötlete támad — meg kell vásárolni a földesuraktól a halott parasztokat, és aztán előkként elzálogosítani.

Csicsikov homokfutója a mezőn. Megy, hogy megvegye az elhunytakat. Paraszti temető. Csicsikov a kereszteteket számolja. (...)

Csicsikov Nozdrjevnel (tízezeret érő mén négyezerért, wurlitzer, a homokfutó átfestve). Óriási botrány, mert Nozdrjev csal a dámajáték közben. Csicsikovot megverik, ráuszítják a kutyákat. Alig tud elmenekülni. (...) A vásárlókörútnak vége. Csicsikov visszatér a városba. A megvásárolt parasztok jegyzéke fölött töpreng. A szökött parasztok típusai áttűnésben, úsztatva. (...)

A városban felfordulás. A csinovnyikok összegyűlnek, hogy megbeszéeljék, mi is az, hogy holt lelkek. Nozdrjev hazugsága. A postamester felgyúlt képzeletében megjelenik Kopejkin kapitány. (...)

Ugyanazon az úton, amelyen a féltelmetes, de tehetetlen főkormányzó érkezett, Csicsikov elutazik, hogy más vidékeken folytassa a tevékenységét. (...)

A Nyikolajev-i Oroszország. Keresztek, varjak, mezők.

„A világon a legjózanabb emberek a Művész színházaiak. Nem hisznek sem istenben, sem emberben. De képzelje el, a fejükbe vették mégis, hogy Bulgakov elutazik. Tehát a dolog komoly! Annyira hinni kezdtek ebben, hogy beírtak a listájukra engem és Jelena Szergejevnaát (pedig ebben az évben különösen sokan utaznak). Odaadták a futárnak, mars az útlevelékért.

Nem szabad azt hinni, hogy ha a cenzúra már nem olyan erős, és a szerkesztőségek nem gördítenek akadályokat egy-egy mű megjelenése elé, akkor ezzel a tudat problémáit is megoldottuk. Amikor nem az igazságot mondják vagy írják — még ha csak annak érdekében is, hogy csodálatos művek jelenhessenek meg —, az nem múlik el nyomtalanul. A gondolat elszokott az adekvát beszédétől...

■ Bulgakov megmutatta, hogy nehéz körülmények között is létezik állhatatosság, eszünkbe juttatta, hogy létezik akarat szabadság, amelyet az ember azért kapott, hogy szabadságában álljon jól vagy rosszul cselekedni, de legalább is szabadságában áll a rosszat nem cselekedni.

■ Bulgakovról mind a mai napig olvashatunk olyan dolgokat, amelyek nyilvánvalóan nem igazak. Itt van például Bulgakov levele, amelyben fehéren—feketén megírja ő maga (és kinek! Sztálinnak!): „...a mély szkepszis azzal a forradalmi folyamattal szemben, amely elmaradott országunkban végbemegy, és a kedvelt Nagy

Evolúció szembeállításával vele...” És akkor a *Druzba Narodov* folyóirat 1987. 8. száma azt írja, hogy „Bulgakov szimpatizált a forradalommal”, — mint látjuk, megint létrejött egy megfogalmazás, amely abszolút semmit nem mond —, és „Bulgakov ezzel a darabjával (a *Bíborszigettel* — M. Cs.) igent mond a forradalomra”. Nos, ha már ilyen dolgokról módosítószavakkal kell beszélnünk, akkor már inkább azt mondta, hogy „hát i-i-igen...”

■ És egyáltalán, mire való mindez? Akárhogy fogadta is Bulgakov a forradalmat (márpedig a korai munkásságából származó legélesebb kijelentéseket még nem publikálták), az ő életműve akkor is a forradalom utáni szovjet irodalom legragyogóbb lapjai közé sorolható.

■ 1984 tavaszán levelet kaptam egy levelező aspiránstól, aki beleegyezett, hogy idézzek a levélből. Felháborodva írja meg, hogy milyen magyarázatot adott neki Tiganova helyettese, Loszev, aki a Lenin Könyvtár Kézirattárában a Bulgakov-archívumot kezeli, arra a kérdésre, miért tettek lakatot az archívumra. „Bizonyára tudja, hogy New York-ban megjelent Bulgakov összes műveinek első kötete. Éppen ezért óvjuk az archívumot,

„Nekünk kell Bulgakov” — felirat a házban
Bulgakov háza a Szadovaja proszpekten

mert az ottaniaknak szükségük van az eredeti szövegekre, hogy egybevevessék, az eredeti példányok pedig nálunk vannak. Ha mindenkit beengedünk, akkor valaki biztos lemásolja és elküldi nekik. Nem szeretnénk erre alkalmat teremteni. (!) Mi természetesen hiszünk önmegbecsülésnek, de mi van akkor, ha tegyük fel beeresztjük, és aztán megtudjuk, hogy külföldön újabb anyagok jelentek meg. Akkor mire gyanakodjunk?” Akinek van egy kis képzelőereje, könnyen kitalálhatja, hogyan viselkedett volna ez az ember Bulgakov korában. És micsoda íróniája a sorsnak, hogy éppen ez az ember tette közzé Bulgakov levelét Sztálinhoz, amelyet az író szinte a vérével írt... Wolandnak igaza volt, amikor figyelmeztette a Mestert: „a regénye még sok meglepetést fog szerezni önnek”. És sajnos nem hiába felelt így a Mester: „Ez nagyon szomorú.”

MARIETTA CSUDAKOVA

Bulgakov és Jelena Szergejevna 1932-ben, házasságkötésük évében

Mars oda, mars vissza. A fizimiskája rögtön nem tetszett, annyira, hogy még mielőtt kinyitotta volna a száját, én már a szívemhez kaptam.

Egyszóval, meghozta mindenkinek az útlevét, nekem pedig egy cédulát — M. A. Bulgakov kérelme elutasítva.

Jelena Szergejevna még papírt sem kapott, no persze, egy fehérszemély, minek rá szót vesztegetni. (...)

Elutazásom előtt írtam egy levelet a főtítkárnak (*Sztálinnak — A ford.*), megírtam, hogy nem maradok kint, idejében hazajövök, kértem, hogy vizsgálja felül az ügyet... Válasz nincs. Mellesleg, nem kezeskedem érte, hogy a levelem eljutott a címzetthez. (...)"

1934 július 11.

Bulgakov levele barátjához, Vereszajevhez

„Megvolt a *Turbin család napjainak* 500. előadása. (...)

Nyemirovics-Dancsenko küldött a színháznak egy üdvözlő táviratot. Ide-oda forgattam a kezemben, de nem találtam egyetlen szót sem, ami a szerzőre vonatkozott volna. Gondolom, a jó modor így kívánja, hogy a szerzőt ne említsék. Eddig ezt nem tudtam, de úgy látszik, nem vagyok eléggé nagyvilági ember. ...

Írom a *Holt lelkeket* a filmeseknek, készen viszem haza. Aztán kezdődik a veszködés az *Üdvözléssel*. Ó de sok a munka. A fejemben pedig Margaritám kószál meg a macska meg a repülések. ...

Ljuszja elnevezett Kopejkin kapitányt. Mit szólsz a humorához, szerintem elsőosztályú. ..."

1934. június 26.

Bulgakov levele Popovhoz

„Megmutattam nekik a forgatókönyv piszkozatát, és jól tettem, hogy nem másoltam át. Ami a legjobban tetszett nekem, azt mind kidobták —

azaz a Nozdrjev-jelenetből a szuovrov-katonákat, Kopejkin kapitány balladáját, egy különálló nagyobb részt, a temetést Szobakevics birtokán, és ami a legfőbb — a római képet, az erkélyen a sziluettel! Legfeljebb Kopejkit sikerül megtartani, és azt is rövidítve. De azt a római képet, istenem, de sajnálom!

Mindent meghallgattam, amit Vájszfeld és a rendezője mondott, és azonnal azt mondtam, hogy átírom, egészen elképedtek. ..."

1934. július 10.

Bulgakov levele Popovnak

A *Holt lelkek* forgatókönyvének harmadik változatát 1934. augusztus 12-én fejezte be Bulgakov, és még aznap le is adta. (...) Augusztus 15-én a forgatókönyvet jóváhagyták. (...) 1934. augusztus 16-án az Ukrajna-film szerződést kötött Bulgakovval a *Revizor* forgatókönyvére, amelyet a kijevi stúdióban fognak forgatni.

„Egyszóval, a forgatókönyv három hónap alatt elkészült, az irodalomtörténészek egyöntetűen jó véleménynyel voltak, és engedélyezték a filmrevitelét.

Elkezdődött az előkészítő szakasz. Megbeszéltem Nyikolaj Akimovval, hogy ő lesz a művészeti vezető, Dmitrij Sosztakovics vállalta a zeneszerzést. Vszevolod Mejerhold elvállalta Pljuskin szerepét. Nozdrjev szerepére Ohlompok, Manjilov szerepére Zavadszkij volt kijelölve, Csicsikovot Zubov játszotta volna. ...

Már készülődni kezdtünk a próbákra. Varrták a jelmezeket, csinálták a parókákat.

És akkor. ...

Pirjev visszaemlékezéséből

1934. október 3.

Vélemény a *Holt lelkek* című forgatókönyvről

„(...) A forgatókönyv egymás után jeleníti meg Gogol hőseit, de azok társadalmi-történelmi meghatározottsága nélkül. A forgatókönyv egyik legsúlyosabb hiányossága, hogy nem jelenik benne meg a jobbágyrendszer faluja. A gogoli hősöket a konkrét társadalmi körülményektől elszigetelve ábrázolja. Az arra való hivatkozás, hogy ez nincs benne a *Holt lelkekben*, aligha elfogadható. A *Holt lelkek* filmváltozatának feltétlenül túl kell lépnie Gogol reakciós világnézetén, ami a *Holt lelkekben* kifejezésre jut. (...)

Az, hogy Csicsikov új társadalmi erők képviselője (az eredeti tőkefelhalmozás korában), aki bármilyen eszközt megragad a vagyonszerzés érdekében, nincs eléggé aláhúzva. (...)"

Hrapcsenko, az SZKP KB
Félműbizottsága

1. sz. filmgyár igazgatóságának Szavraszov és Vájszfeld elvtársaknak Tisztelt elvtársak!

(...) Szerződésünk értelmében a filmgyár kétszeri javítást kérhetett tőlem, és én kétszer át is dolgoztam a forgatókönyvet, ami után a gyár azt elfogadta. A mostani felkérés a szerződésben nem szerepel és ezért külön munkadíj jár. (...) Rendkívül meglepett, hogy a levélben említik annak a lehetőségét, hogy valaki mást vonnak be a munkába az átdolgozásra. A filmgyárnak nincs joga senkit bevonnai a munkámba.

1934. október 22.
Mihail Bulgakov.
Jegorov közlése

A Moszkvai Filmkombinát ideigl. mb. igazgatójának, Artamonov elvtársnak

1934. október 25.

A Szovjetunió Népbiztosok Tanácsa mellett működő Film- és Fotófigazgatóság tudomására hozza, hogy Bulgakov *Holt lelkek* című forgatóköny-

Bulgakov 1928-as rajza

„Lehetetlen, hogy gipsz-Napoleon legyen a kormányzóhelyettes szalonjában!”
Jezsov és Sztálin 1937-ben

vét direktívai szinten át kell dolgozni Hrapcsenko elvtárs útmutatásai szerint.

Hrapcsenko elvtárs határozatát Ön a maga idejében megkapta.

*Sumjackij,
a Főigazgatóság vezetője*

„Kedves Ivan Alekszandrovics!
A *Holt lelkeket* átnéztem az Ön rendezői változtatásaival együtt, és sok olyan dolgot fedeztem fel, amit sürgősen ki kell javítani. Például a bálon menüett van beírva. Ilyen rövid idő alatt nem tudok most utánanézni a korabeli táncoknak, de enélkül is tudom, hogy a kormányzó bálján Csicsikov idejében nem táncolhattak menüettet.

Azután: Az 56. oldalon Önnél megjelenik egy rendőraltisztt. Oroszországban a rendőraltisztt intézménye 1878-ban jelent meg. Következésképpen a rendőraltiszttet el kell távolítani. (...)

Nem akarok felelni azokért a hibákért, amelyek a forgatókönyvben vannak. Az én nevem áll rajta, és én, mint szerző, ragaszkodom hozzá, hogy a szöveget én nézzem át.

Remélem, hogy a rendezői példányt is megmutatja. (...)

*Mihail Bulgakov
1934. november 5.*

Tisztelt Bulgakov elvtárs!

Ezúton hozzunk tudomására, hogy az Ön által elvégzett átdolgozás nem elégíti ki a filmgyárat.

Annak ellenére, hogy az átdolgozás jellege és szövege ismeretes volt Ön előtt Pirjev szóbeli közléséből, az Ön javításai mind vagy ellentmondanak

azoknak, vagy ha nem, akkor felületesek és irodalmilag annyira kidolgozatlanok, hogy nem épülhetnek be szervesen a szövegbe.

E körülményt sajnálattal vettük tudomásul (...), de a filmgyár mégis kénytelen eltekinteni az Ön által benyújtott változtatásoktól.

*Szavraszov, filmgyári
igazgató
Vájszfeld, a művészeti
igazgató helyettese
1934. november 27.*

Vecsernaja Moszkva, 1935. január 20.

„A *Holt lelkek*”

A moszkvai filmkombinát egyik gyárában Ivan Pirjev megkezdte a Gogol műve nyomán készült *Holt lelkek* című film forgatását. A forgatókönyvet Mihail Bulgakov és Ivan Pirjev írta. A film zenéjét Zselobinszkij fogja írni.”

Az újsághírből csak a zeneszerzőre vonatkozó hír igaz, a többi nem felel meg a valóságnak. (Csudakova megjegyzése)

„A Szerzői Jogvédő Hivatal Igazgatóságának

G. M. Tanyin elvtársnak

Igen tisztelt Georgij Mihajlovics!

Mellékelem annak a levélnek a másolatát, amelyet az 1. sz. filmgyár küldött nekem 1934. X. 18-án. (...) Az összes, ebben a levélben kért változtatást végrehajtottam, a rendezővel való pontos megállapodás szerint Mindazonáltal a filmgyár azt írta nekem, hogy nincsenek megelégedve, és egyik változtatást sem vezették át a rendezői példányba, egyet kivéve, a „minden tekintetben kellemes hölgy” epizódját, amelyet Pirjev rendező valamilyen oknál fogva az én terveimtől eltérően dolgozott ki, és amely nézetem szerint nem szolgál a forgatókönyv javára.

A megjelölt javítások helyett, amelyekről a gyár azt mondja, hogy a felsőbb szervek követelték meg, több olyan változtatást tettek a rendezői

Baratov és Bulgakov

példányon, amelyeknek semmi közük a megjelölt javításokhoz.”

*Mihail Bulgakov,
Moszkva, 1935. február 10.*

A Szerzői Jogvédő Hivatal Igazgatóságának

Semminemű javításokhoz nem adtam a beleegyezésemet, és ezért ezekért a javításokért, amelyek tudtom és beleegyezésem nélkül történtek, a filmgyár viseli a felelősséget, bárki írta is át a forgatókönyvet. (...)

Ugy gondolom, hogy: 1. a gyár jogaimat és a fenálló törvényeket sértő módon járt el, amikor tudtom és beleegyezésem nélkül átírta a forgatókönyvemet, 2. Pirjev elvtárs, a technikai forgatókönyv szerzője semmiféle jogot nem nyert, és a forgatókönyvnek nem a társszerzője.

*Mihail Bulgakov,
1935. február 11.*

A Moszkvai Filmkombinát Igazgatójának

Másolatok: Szovjet Írószövetség
(Drámai szekció)
Filmgyár Igazgatósága,
Sumjackij elvtárs
Bulgakov elvtárs

A Szerzői Jogvédő Hivatal felhívja szíves figyelmüket, hogy a Filmkombinát megsértette a szerzői jogot azzal, hogy a Filmkombinát megbízásából Pirjev elvtárs végezte el a forgatókönyv javítását és átdolgozását, a szerzővel való egyeztetés nélkül.

Azonkívül a Hivatal Igazgatósága úgy véli, hogy a Filmkombinátnak feltétlenül közzé kell tennie a sajtóban egy nyilatkozatot, hogy a *Vecsernaja Moszkva* f. év 17. számában megjelent információ nem volt pontos, ami a szerzöt illeti, mert a forgatókönyv szerzője egyedül Bulgakov.

*Velicskin,
az Igazgatóság
igazgatóh.
Gorogyeckij,
jogi konzultáns*

K. Ju. Jukov elvtársnak. Nézetem szerint Pirjev nem társszerző. Babickij elvtárs ugyanezen az állás-

ponton van. Pirjev mint konzultáns fizethető. Forgatókönyvet átdolgozni csakis a szerző beleegyezésével lehet.

Blumenfeld
1935. március 8.

1. sz. Játékfilmgyár. Vájszfeld elvtársnak

Tisztelt Ilja Venjaminevics!

Kérésükre elküldöm véleményemet a *Holt lelkek* rendezői forgatókönyvről:

1. Szerintem ki kell hagyni a 14—15. oldalról a kobzos énekét, mert megtöri a gogoli regény szatirikus vonalát.

2. Lehetetlen, hogy gipsz-Napóleon legyen a kormányzóhelyettes szalonjában (20. oldal).

3. Ki kell hagyni a tojás-pörgetést a rendőrfőnöknél (24. o.).

4. Nem jó a Manyilov-jelenet befejezése (2. rész, 12. o.): Csicsikov javaslata, hogy megveszi a halottakat, nem válthat ki hahotázást Manyilovból — ez a javaslat csak szörnyülködést válthat ki. (...)

6. Ki kell hagyni Anna Grigorjevna és Csicsikov jelenetét az orgonaborkorban (5. rész, 8—9. o.) (...)

13. Csak sajnálni lehet, hogy a Kopejkin kapitányról szóló ballada kimaradt.

Mihail Bulgakov
1935. március 14.

A Szerzői Jogvédő Hivatal Igazgatóságának. Velicskin elvtársnak

(...) Az Önök által előterjesztett felkérésre a következőt közöljük.

1. A direktív szervek által kiadott útmutatás alapján elvégzett javítások és változtatások a M. Bulgakovval való egyeztetés után kerültek be a forgatókönyvbe.

Az átírási tervet Bulgakov ismerte, amiről a filmgyárnak egy levele is van, sőt több, ezeket a változtatásokat maga Bulgakov írta (és éppen ezért nem lehettek számára „ismeretlenek”), de a filmgyár ezekről lemondott, mint nem kielégítőekről; az idevonatkozó levél mellékelve. A Pirjev által frott technikai forgatókönyvet M. Bulgakov kézbe kapta éppen egyeztetési céllal, de M. Bulgakov mind a mai napig semmilyen észrevételét nem közölte a filmgyárral, és arról, hogy ilyen észrevételek léteznek, a gyár csak most szerzett értesülést az Ön által elküldött levél-másolatból. (...)

Míndezek után világos, hogy:

1. A filmgyár nem vetette fel Pirjev társszerzőségét, annak ellenére, hogy aktívan közreműködött a forgatókönyv létrehozásában.

2. A javítások jellegét Bulgakovval egyeztettük.

Szergej Akimov illusztrációja
A mesier és Margaritához;

Itt járt a regényben szereplő villamos

3. A javításokat maga M. A. Bulgakov végezte el, de sajnos, nem megfelelően.

4. A technikai forgatókönyv, elkészülte után, M. A. Bulgakovnál volt egyeztetés céljából, de a filmgyár a mai napig nem kapott a szerzőtől észrevételeket.

5. A direktív szervek véleményezése szerint az irodalmi forgatókönyv nem alkalmas a gyártásra, míg a technikai forgatókönyv igen, és ily módon a *Holt lelkek* filmrevitelének alapvető feladatát teljesítettük.

Szavraszov, az 1. sz. filmgyár igazgatója

Pirjev visszaemlékezéseiből

(...) Már készülödni kezdtünk a próbákra. Varrták a jelemezeket, csinálták a parókákat... és akkor a *Pravdában* megjelent egy vezércikk, „Zene helyett kakofónia”. A cikk éles hangon támadt Dmitrij Sosztakovicsra a *Kisvárosi Lady Macbeth* című operája miatt.

A cikk felszólította a szovjet művészeket, hogy alkossanak igazi műveket, amelyeknek nem a formalista bűvészműtatványok az alapjai, hanem a mai szovjet élet valódi igazsága. Ez a cikk nagy hatással volt rám. Meglehet, hogy a valódi jelentésénél szélesebb értelemben fogtam föl. Számomra ez a cikk felhívás volt, hogy minden erőmet a szovjet valóság hiteles művészi visszatükrözésére fordítsam (...) Harminchárom éves voltam akkor. Ebben a korban az ember, ha nincsen egy család gondja a vállán, gyorsan határoz alkotói kérdésekben. Bármennyire vonzott is a nagy regény filmrevitele, lemondtam a *Holt lelkek* rendezéséről — győzött az a törekvés, hogy a szovjet életről rendezzek filmet. (...)

Vinogradszkaja visszaemlékezéseiből

A *Panka* című film vetítésén valaki azt mondta a stúdióban: „A Turbinokra már nincs szükség” (...)

Ott állok, Pirjevvel beszélgetek és azt gondolom magamban:

Szemetek vagyunk mi vagy nem?

Szemetek vagy művészek?
Néhány nap múlva mindnyájunkat behívtak Sumjackijhoz. Szokolovszkaja azt mondta; „Sztálin megnézte a filmet. Azt mondta: »Bátor film«. Tett néhány megjegyzést és egy új címet adott a filmnek: »A párttagkönyv«”

Ez aztán a győzelem!

„Az 1935-ös terv teljesítéséről.

Holt lelkek — előkészítő szakasz — selejt.

Panka — mozihálózatba kiadva.”

Hetényi Zuzsa fordítása